

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Ομάδες

Εισαγωγή

Αν δεν αποτελεί παγκόσμια «πρώτη», αυτή είναι τουλάχιστον μία από τις πολύ σπάνιες περιπτώσεις που ένας κλινικός ψυχοδυναμικής κατεύθυνσης, ένας ομαδικός αναλυτής, συνοπογράφει την εισαγωγή σε ένα αφιέρωμα για τις ομάδες με μια ψυχοθεραπεύτρια γνωσιο-συμπεριφοριστικής προσέγγισης. Πέρα από την αμοιβαία εκτίμηση και φιλία που αναμφίβολα μας συνδέει όλα τα χρόνια που συνυπάρχουμε στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο, η απόφαση να επιχειρήσουμε κάτι τέτοιο οφείλεται και στην κοινή μας πεποίθηση ότι οι διάφορες σχολές σκέψης στην ψυχολογία δεν έχουν τίποτα να φοβούνται η μία από την άλλη, δεν κερδίζουν με το να περιχαρακώνονται, δημιουργώντας εκκλησίες και πιστούς (αν όχι και φανατικούς). Αντίθετα, το άνοιγμα προς το διαφορετικό μπορεί να έχει ευεργετικά αποτελέσματα. Αν μη τι άλλο, εμποδίζει το διανοητικό εφησυχασμό, μας κρατά πνευματικά ζωντανούς και δημιουργεί προϋποθέσεις επιστημονικής προόδου.

Αυτό δε σημαίνει, βέβαια, ότι δεν είναι απαραίτητες οι συνοριακές γραμμές ανάμεσα στις διαφορετικές θεωρητικές και κλινικές προσεγγίσεις, ούτε ότι η διέλευση από τη μία προς την άλλη θα πρέπει να διεξάγεται άκριτα ή ανεξέλεγκτα. Ένας βαθμός κλειστότητας είναι απαραίτητος σε κάθε θεωρία προκειμένου να αναπτύσσεται και κυρίως να «επιβιώνει» ως ολοκληρωμένο εννοιολογικό σύστημα. Ο συγκερασμός των διαφορετικών προσεγγίσεων απαιτεί μια συστηματική και επίπονη διεπιστημονική προσπάθεια, με στόχο τον ακριβή εντοπισμό των σημείων ή των πεδίων συνάρθρωσης, αλλά και τον προσδιορισμό των ορίων εντός των οποίων η ίδια μπορεί να συντελείται επιστημονικά «νόμιμα».

Είναι γεγονός ότι οι έχοντες την ευθύνη της επιμέλειας του παρόντος τεύχους δε φιλοδοξήσαμε να επιχειρήσουμε κάτι τέτοιο: να προσπαθήσουμε δηλαδή να προσεγγίσουμε το ομαδικό ή πτυχές του ομαδικού συνδυάζοντας τη γνωσιακή-συμπεριφοριστική θεωρία με την ψυχανάλυση. Ούτε στους στόχους μας ήταν να διαμορφώσουμε ένα κατά το δυνατόν ενοποιημένο θεωρητικό πρίσμα, μέσα από το οποίο να διαβάσουμε κριτικά και να παρουσιάσουμε στους αναγνώστες μας τα υπόλοιπα κείμενα αυτού του αφιερώματος, άρθρα δηλαδή που αναφέρονται περισσότερο στην ανθρωπιστική ή στη συστημική προσέγγιση.

Αυτό δε σημαίνει, βέβαια, ότι δε θα είχε πολύ μεγάλο ενδιαφέρον αυτά κάποτε να τα δοκιμάσουμε. Άλλωστε η θεωρητική συζήτηση, κυρίως στο χώρο της γνωστικής ψυχολογίας, σχετικά με τη δυνατότητα και την επιστημολογική νομιμότητα ενός ανοίγματος προς την ψυχανάλυση (Ντάβου, 2000), προς τη συστημική οπτική (Καλαντζή-Αζίζι & Γαλανάκη, 2004), όπως και προς την κλινική πρακτική γενικά (Καλαντζή-Αζίζι, 1997) έχει ήδη αρχίσει. Από το άλλο μέρος, δεν είναι λίγοι σήμερα οι συστημικοί ή οι ψυχαναλυτικής κατεύθυνσης ομαδικοί και οικογενειακοί θεραπευτές που αναγνωρίζουν αποκάλυπτα και υπηρετούν έμπρακτα την ανάγκη διεπιστημονικής σύνδεσης της θεωρίας της αλληλεπίδρασης με την επιστήμη του ασυνειδήτου.

Προς το παρόν εκείνο που αρκεστήκαμε να κάνουμε ήταν να εισαγάγουμε από κοινού τις εργασίες αυτού του αφιερώματος, θεωρώντας ότι, από τη στιγμή που ορθά αποφασίστηκε να μη συμπεριληφθούν σε αυτό κείμενα από μία μόνο κατεύθυνση αλλά να εκπροσωπηθούν κατά το δυνατόν οι πε-

ρισσότερες¹, και η «Εισαγωγή» θα όφειλε να διαπνέεται από μια αντίστοιχη, αν όχι διεπιστημονική, τουλάχιστον πλουραλιστική διάθεση.

Το πεδίο της ομαδικής ψυχολογίας και των συναφών πρακτικών ουσιαστικά ανοίγει εδώ και έναν περίπου αιώνα με το βιβλίο του Gustave Le Bon *Η ψυχολογία του πλήθους* (Le Bon, 1895). Αρχικά και για περισσότερα από τριάντα χρόνια, μέχρι δηλαδή ο Jacob Moreno να βάλει τις βάσεις της κλινικής των μικρών ομάδων, η ενασχόληση με το ομαδικό περιορίστηκε στην προσπάθεια να εξηγηθούν θεωρητικά τα φαινόμενα της ομαδικής συνοχής και ομοθυμίας, αποκλειστικά σε σχέση με μεγάλα συλλογικά μορφώματα (Ναυρίδης, 2005): Τα εμπειρικά παραδείγματα της ομαδικότητας ήταν ο όχλος, η εκκλησία, ο στρατός. Σε αυτή την περίοδο εγγράφονται και τα δύο ιδρυτικά για την ψυχαναλυτική ψυχολογία των ομάδων κείμενα του Freud *Τοτέμ και Ταμπού* (Freud, 1912) και *Ψυχολογία του πλήθους και ανάλυση του Εγώ* (Freud, 1921).

Η αφετηρία της συστηματικής ανάπτυξης της κλινικής των μικρών ομάδων, στους τομείς της θεραπείας, της συμβουλευτικής και της κατάρτισης, τοποθετείται στα τέλη περίπου του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και συνδέεται με τέσσερα μεγάλα ονόματα: τον Kurt Lewin, τον Carl Rogers, τον Wilfred Bion και τον Siegmund Heinrich Foulkes (Ναυρίδης, 2005).

Ο πρώτος, σημαντικός φαινομενολόγος και γνωσιακός ψυχολόγος, με την περίφημη θεωρία του πεδίου, την οποία εισάγει κατά την τελευταία και πιο γόνιμη περίοδο της ζωής του στην Αμερική (δεκαετία του 1940), βάζει τις βάσεις τόσο της συστημικής όσο και της γνωσιακής-συμπεριφοριστικής προσέγγισης των μικρών ομάδων, που αναπτύχθηκαν ξεχωριστά στη συνέχεια (Lewin, 1947). Είναι εμφανή όμως τα ίχνη της επιρροής της θεωρίας του πεδίου του Lewin και πάνω σε έναν από τους κατεξοχήν εκπροσώπους, αν όχι ιδρυτές, της ψυχαναλυτικής κλινικής προσέγγισης των ομάδων: στον Foulkes και στις θεωρίες του για τα ομαδικά δίκτυα και την ομαδική μήτρα.

Ο δεύτερος, ο Rogers, ξεκινώντας από το χώρο της ατομικής συμβουλευτικής, όπου σφυρηλάτησε την ιδέα της *προσωποκεντρικής μεθόδου* (client centered counseling or psychotherapy, που αναφορικά με την παιδαγωγική σχέση –όπως ο ίδιος την αντιλαμβάνεται– μεταλλάσσεται σε student centered teaching), με την επινόηση προς τα τέλη της δεκαετίας του 1940 της έννοιας της *επικέντρωσης στην ομάδα* (group centered), έγινε ο αδιαμφισβήτητος σημαιοφόρος ενός άλλου μεγάλου ρεύματος της ψυχολογίας των ομάδων: της *προσωποκεντρικής, υπαρξιακής, ή ανθρωπιστικής προσέγγισης*.

Τέλος, την ίδια σχεδόν εποχή, στα μέσα δηλαδή επίσης της δεκαετίας του 1940, ο Bion και ο Foulkes, με τις πρώτες επιτυχείς συντονισμένες προσπάθειές τους να εφαρμόσουν στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Northfield της Βρετανίας (που έχουν μείνει στην ιστορία ως εμπειρίες του Northfield, I και II) αρχές της ψυχαναλυτικής θεωρίας και κλινικής σε ομαδικό πλαίσιο και σε πλαίσιο κοινότητας, έβαλαν τις βάσεις της σύγχρονης ψυχαναλυτικής προσέγγισης των μικρών ομάδων.

Στη συνέχεια ο Foulkes επινόησε και ανέπτυξε μια ιδιαίτερη κλινική ομαδική μέθοδο, την *ομαδική ανάλυση* (Foulkes, 1964), που μέχρι σήμερα αποτελεί τον έναν από τους δύο μεγάλους κλάδους-εκδοχές της εφαρμογής της ψυχανάλυσης στο πεδίο του ομαδικού. Ο δεύτερος είναι εκείνος της λεγόμενης *ψυχανάλυσης των ομάδων*, που συνδέεται κυρίως με το γαλλόφωνο χώρο και με θεωρητικούς όπως τον Didier Anzieu, τον René Kaës (Ναυρίδης, 2005).

Η ψυχαναλυτική προσέγγιση αναδεικνύει την ασυνείδητη διάσταση της ομαδικής επικοινωνίας.

1. Είναι γεγονός ότι από αυτό το αφιέρωμα –όχι από εμπρόθετη παράλειψη– απουσιάζει, λ.χ., η σωματική προσέγγιση στην ομαδική ψυχοθεραπεία, η οποία, εμπνεόμενη από το έργο κυρίως των Wilhelm Reich, Jacob Moreno και Fritz Perls, παρουσίασε μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη από τα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1960 μέχρι τις μέρες μας (Λουμπράνο-Κωτούλα & Κόμη, 2006).

Μέσα από το πρίσμα από το οποίο εκείνη βλέπει την ομαδική κατάσταση, αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι η έκδηλη πλευρά της δι-αντίδρασης, ομιλιακής ή άλλης, ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας αλλά οι ασυνείδητες φαντασιωτικές προϋποθέσεις της (Anzieu, 1975): αυτό, με άλλα λόγια, που υποτίθεται ότι γίνεται από κάτω. Η κατευθυντήρια ιδέα είναι ότι η δι-ατομική επικοινωνία είναι κατά βάση ασυνείδητη και ότι συνακόλουθα όλες οι λεκτικές ή εξωλεκτικές ανταλλαγές των συμμετεχόντων δεν αποτελούν παρά το μέσο για τη διεξαγωγή της: ένα όχημα δηλαδή με το οποίο κυκλοφορούν οι ασυνείδητες αναπαραστάσεις, οι φαντασιώσεις και τα συναισθήματα μέσα στην ομάδα (Kaës, 1976). Τόσο η ίδια η ομαδικότητα ως συνεκτικός ιστός όσο και οι διάφορες συλλογικές συγκινησιακές καταστάσεις που καταγράφονται κατά την εξελικτική πορεία της ομάδας προκύπτουν από αυτή την κυκλοφορία.

Αν και είναι γεγονός ότι σε όλες ανεξαιρέτως τις προσεγγίσεις υπάρχει μια προνομιακή έμφαση στο ομαδικό παρόν (Ballinger & Yalom, 1995), στο *εδώ-και-τώρα*, η *υπαρξιακή*, ή *προσωποκεντρική* προσέγγιση είναι εκείνη που διά του ιδρυτή της, του Carl Rogers, το εισήγαγε και το ανέπτυξε ως ξεχωριστή επιστημονική έννοια. Σύμφωνα με τον Rogers (Rogers, 1970), ο άλλος ως ετερότητα και η συνάντηση μαζί του στο άμεσο παρόν (στο *εδώ-και-τώρα*) δεν είναι ποτέ αυτονόητα. Αντίθετα, αποτελούν τα θεμελιώδη ζητούμενα κάθε σχεσιακής κατάστασης: θεραπευτικής, εκπαιδευτικής και συμβουλευτικής, διαδικής ή ομαδικής. Η δυναμική αυτής της αναζήτησης –η οποία, βεβαίως, δεν αναγνωρίζει την ψυχαναλυτική έννοια του ασυνείδητου–, με τη βοήθεια του ειδικού, του συμβούλου ή του θεραπευτή, αποτελεί, στο πλαίσιο της *προσωποκεντρικής μεθόδου*, μια αγωγή στην *αυθεντικότητα* (άλλος ένας όρος του οποίου η πατρότητα ανήκει στον Rogers), με θεραπευτικές όμως ιδιότητες και προεκτάσεις.

Στο *εδώ-και-τώρα* εστιάζεται και η συστημική προσέγγιση, η οποία, όπως και η προηγούμενη, εμπνέεται από τη φαινομενολογία. Η βασική όμως επιρροή εδώ, ιδιαίτερα σε ό,τι έχει να κάνει με τις θεωρίες των συστημάτων, έρχεται από τη φυσική, και συγκεκριμένα τη θερμοδυναμική. Η κεντρική ιδέα είναι ότι η ομαδικότητα αποτελεί ένα προσανατολισμένο σύνολο δι-ατομικών σχέσεων και λειτουργιών σε ισορροπία (Rosenbaum & Patterson, 1995): ισορροπία η σταθερότητα της οποίας διασφαλίζεται με μηχανισμούς *ομοίωσης*.

Από το άλλο μέρος, η γνωσιακή-συμπεριφοριστική προσέγγιση επικεντρώνεται αφενός στη συμπεριφορά και αφετέρου στο συνειδητό νόημα, στην ερμηνεία δηλαδή που ενσυνείδητα δίνουν οι άνθρωποι στα γεγονότα που τους προκαλούν διάφορες συναισθηματικές καταστάσεις. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τη γνωσιακή-συμπεριφοριστική προσέγγιση, δεν είναι τα γεγονότα αυτά καθαυτά που ευθύνονται για τις διαταραχές αλλά ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιοι οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται αυτά τα γεγονότα (Ivey, Bradford Ivey, & Simek-Morgan, 1993).

Διακρίνονται τρεις μορφές θεραπείας από τις οποίες αντλεί στοιχεία και τα χρησιμοποιεί η γνωσιακή-συμπεριφοριστική προσέγγιση (Ivey, Bradford Ivey, & Simek-Morgan, 1993): (1) Η *λογικοθυμική θεραπεία* του Albert Ellis, που δίνει έμφαση στο ρόλο των συναισθημάτων, στο συνδυασμό θεωριών αναφορικά με τη χρήση τεχνικών για την αντιμετώπιση των συγκεκριμένων αναγκών του ατόμου και στη σημασία της αποδοχής. (2) Η *γνωστική θεραπεία* του Aaron Beck, στο πλαίσιο της οποίας η έμφαση δίνεται στη γνωστική λειτουργία και στη δυνατότητα αλλαγής με τον εντοπισμό των αυτόματων μη ρεαλιστικών και αναποτελεσματικών σκέψεων και στην ανάπτυξη νέων τρόπων γνωστικής λειτουργίας. (3) Η *ρεαλιστική θεραπεία* του William Glasser, η οποία επικεντρώνεται στην ικανότητα ανάληψης προσωπικής ευθύνης και στον έλεγχο που το άτομο μπορεί να ασκήσει στη ζωή του.

Η χρήση της γνωσιακής-συμπεριφοριστικής μεθόδου στην ομάδα, ιδιαίτερα η *λογικοθυμική θεραπεία* συμπεριφοράς, έχει αναφερθεί εκτενώς στη βιβλιογραφία (Corey, 1995. Kriner & Waldron, 1988. Wessel & Mersch, 1994). Η εφαρμογή της τελευταίας φαίνεται να παρουσιάζει διάφορα πλεο-

νεκτήματα, ένα από τα οποία είναι η συνήθης αποτελεσματικότητά της μέσα σε σχετικά σύντομο αριθμό συναντήσεων. Μπορεί να υπάρξει όμως και ένα μειονέκτημα (Corey & Corey, 1997): είναι ο πιεστικός τρόπος που μερικές φορές υιοθετείται από το σύμβουλο και χρησιμοποιείται και από κάποια μέλη της ομάδας. Ο κίνδυνος να εμφανιστεί αυτό το μειονέκτημα (Corey & Corey, 1997) είναι μεγαλύτερος στη *λογικοθυμική θεραπεία* απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη γνωσιακή-συμπεριφοριστική προσέγγιση.

Η ενημέρωση και η εκπαίδευση είναι μια άλλη γνωστική τεχνική που χρησιμοποιείται ιδιαίτερα σε ζητήματα όπως προβλήματα στον εργασιακό χώρο, προβλήματα υγείας και διαταραχές λήψης τροφής. Πολλές συμπεριφοριστικές τεχνικές, όπως η μίμηση προτύπου και η συστηματική απευαισθητοποίηση, έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί με επιτυχία σε ομάδες (Μαλικιώση-Λοϊζου, 1994), όπως, εξάλλου, η εφαρμογή της ενίσχυσης, προκειμένου να βοηθηθούν οι συμμετέχοντες στην ομάδα να αποκτήσουν δεξιότητες κατάλληλες για τη διαχείριση του άγχους και την κοινωνική πίεση (Corey & Corey, 1997. Κаланτζή-Αζίζι & Καραδήμας, 2003).

Η ομαδική θεραπεία στην Ελλάδα πρωτοεμφανίστηκε με μια σχετική χρονική υστέρηση, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, με τον επαναπατρισμό από τις ΗΠΑ δύο συστημικών: του Γιώργου και της Βάσως Βασιλείου. Σε αυτούς ανήκει η πρωτιά της εισαγωγής των ομαδικών τεχνικών και στη χώρα μας, γεγονός που εν μέρει εξηγεί και τη σχετικά μεγαλύτερη διάδοση που εξακολουθεί να έχει ακόμα και σήμερα στην Ελλάδα η συστημική προσέγγιση σε σύγκριση με τις άλλες. Γιατί, πράγματι, σήμερα εκπροσωπούνται πια και στην Ελλάδα όλα τα συναφή ρεύματα, υπάρχουν δε και οι αντίστοιχες επιστημονικές εταιρείες και τα ινστιτούτα για την εκπαίδευση ομαδικών θεραπευτών.

Στο αφιέρωμα για τις ομάδες αυτού του τεύχους φιλοξενούνται τέσσερα κείμενα. Στο πρώτο, της Αναστασίας Κаланτζή-Αζίζι και του Ευάγγελου Καραδήμα, με τίτλο *Ομαδικές παρεμβάσεις γνωσιακής-συμπεριφοριστικής κατεύθυνσης*, παρουσιάζονται κατά την ιστορική τους εξέλιξη οι βασικές αρχές και το κλινικό πλαίσιο των ομαδικών παρεμβάσεων γνωσιακής-συμπεριφοριστικής κατεύθυνσης. Περιγράφονται επίσης οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται συνήθως, με στοιχεία για τους στόχους και το μέγεθος των ομάδων, τη διάρκειά τους, τον τρόπο που επιλέγονται τα μέλη τους, τη δομή και το περιεχόμενο των συναντήσεων. Όπου χρειάζεται, οι συγγραφείς δίνουν συγκεκριμένα κλινικά παραδείγματα. Τέλος, αφού συζητηθεί η αποτελεσματικότητα των γνωσιο-συμπεριφοριστικών παρεμβάσεων σε ομάδες, γίνεται μνεία στη σχετική ελληνική εμπειρία και συνοψίζονται τα κύρια σημεία της θεωρίας και της πρακτικής αυτής της προσέγγισης.

Η δεύτερη εργασία, του Κλήμη Ναυρίδη, με θέμα *Διαμεσολάβηση και μεταβατικότητα στην αναλυτική ομαδική θεραπεία*, όπως ο ίδιος ο τίτλος αφήνει να νοηθεί, παραπέμπει στην ψυχανalyτική προσέγγιση. Ο συγγραφέας αναπτύσσει μια θεωρητική προβληματική πάνω σε ένα ζήτημα που έχει πασχολήσει ιδιαίτερα τη λεγόμενη γαλλική σχολή της ομαδικής ψυχανάλυσης, και συγκεκριμένα τον René Kaës, αναφορικά με μια κεφαλιώδους σημασίας λειτουργία των ομάδων: να επεξεργάζονται συναισθήματα και ασυνείδητες αναπαραστάσεις, μέσα από την ομιλιακή «χρήση» εικόνων και θεματικών αντικειμένων και την ασυνείδητη ή προ-συνείδητη κάθεξη και θεματοποίηση διαφόρων μη ανθρώπινων αντικειμένων που συμβαίνει να παρευρίσκονται στο ομαδικό περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής και με αφετηρία τις θεωρίες του Winnicott για τη μεταβατικότητα, τη χρήση αντικειμένου και το παιχνίδι, ο συγγραφέας βάζει σε διάλογο τα δύο βασικά σύγχρονα ρεύματα της ψυχανάλυσης των ομάδων: τη σχολή της *ομαδικής ανάλυσης* (Foulkes) και τη γαλλική σχολή, με κύρια αναφορά στις σχετικές με το συγκεκριμένο ζήτημα απόψεις του Kaës.

Στο τρίτο άρθρο του αφιερώματος, της Αντωνίας Παπαστυλιανού, με τίτλο *Ομαδική ψυχοθεραπεία: Μετανεωτερικές εξελίξεις και το Συνθετικό-Συστημικό Μοντέλο*, η συγγραφέας, αφού εκθέτει την πορεία που ακολούθησε η συστημική προσέγγιση από τη δεκαετία του 1950 μέχρι σήμερα, πα-

ρουσιάζει ένα συγκεκριμένο κλινικό και θεωρητικό μοντέλο, εκείνο στο οποίο αναφέρεται και ο τίτλος της εργασίας της, που αναπτύχθηκε στη χώρα μας ενσωματώνοντας τη διεθνή αλλά και την εγχώρια εμπειρία και τα θεωρητικά κεκτημένα όλων αυτών των ετών. Η σπονδυλική στήλη αυτού του μοντέλου περιλαμβάνει στοιχεία από τη σχολή του *Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού* και από την παράδοση της δυναμικής της ομάδας και της οικογενειακής θεραπείας. Η συγγραφέας εξετάζει εκ του σύνεγγυς τη σχέση θεραπευτή και θεραπευόμενου, όπως αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο της λεγόμενης *αφηγηματικής θεραπείας*, με έμφαση στη συγκατασκευή μιας δι-υποκειμενικής μεταξύ τους πραγματικότητας και στη διάκριση ανάμεσα στον «εσωτερικό» και στον «εξωτερικό» διάλογο που οι ίδιοι διεξάγουν.

Το τέταρτο και τελευταίο κείμενο του αφιερώματος, με θέμα *Μία ανθρωποκεντρική παρέμβαση διεκδικητικής συμπεριφοράς σε ομάδες γυναικείου πληθυσμού: Ποσοτική και ποιοτική ανάλυση*, συνυπογράφεται από την Έφη Αργυρακούλη και τη Μαρία Ζαφειροπούλου. Στην εργασία τους αυτή οι δύο συγγραφείς παρουσιάζουν αναλυτικά ένα πρόγραμμα ομαδικής άσκησης στη διεκδικητική συμπεριφορά, βασισμένο στις αρχές της λεγόμενης ανθρωποκεντρικής θεωρίας. Οι ίδιες αξιολογούν και σχολιάζουν τα αποτελέσματα του εν λόγω προγράμματος πάνω στο δείγμα στο οποίο αυτό εφαρμόστηκε.

Κλήμης Ναυρίδης
Αναστασία Καλαντζή-Αζίζι

Βιβλιογραφία

- Anzieu, D. (1975). *Le groupe et l' inconscient. L' imaginaire groupal*. Paris: Ed. Dunod.
- Ballinger, B., & Yalom, I. (1995). *Group Therapy in Practice*. Oxford: Oxford Textbooks in Clinical Psychology.
- Corey, G. (1995). *Theory and Practice of Group Counseling* (4th ed.). Brooks/Cole.
- Corey, G., & Corey, M. (1997). *Groups Process and Practice*. London: Brooks/Cole Publishing.
- Foulkes, S. H. (1964). *Therapeutic Group Analysis*. London: George Allen and Urwin.
- Freud, S. (1912). *Totem und Tabu*. [Γαλλ. μετάφρ. 1975, *Totem et Tabou*. Paris: Payot.]
- Freud, S. (1921). *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. [Γαλλ. μετάφρ. 1973, *Psychologie collective et analyse du Moi, in Essais de Psychanalyse*. Paris: Ed. Payot.]
- Ivey, A., Bradford Ivey, M., & Simek-Morgan, L. (1993). Cognitive – Behavioral Counseling and Therapy: Cognitive Approaches. In *Counseling and Psychotherapy: A Multicultural Perspective*. Simon and Schuster, Inc. Third Edition.
- Kaës, R. (1976). *L' appareil psychique groupal. Constructions du groupe*. Paris: Ed. Bordas.
- Καλαντζή-Αζίζι, Α. (1997). Εφαρμογές της Γνωστικής Ψυχολογίας στην Κλινική Πρακτική. *Ψυχολογία*, 4, Ειδικό Τεύχος: «Η Θέση της Ψυχολογίας στις σύγχρονες επιστήμες» (Επιμ. Θ. Βελλή). 118-128.
- Καλαντζή-Αζίζι, Α., & Γαλανάκη, Ε. (2004). Η Ψυχοθεραπεία ως σύστημα και η αναγκαιότητα ενός «ανοίγματος»: Παραδείγματα της συστημικής οπτικής στη γνωσιακή-συμπεριφοριστική ψυχοθεραπεία. *Ψυχολογία*, 8, Ειδικό Τεύχος: «Θέματα Κλινικής Ψυχολογίας» (Α. Καλαντζή-Αζίζι & Α. Χριστοπούλου, Επιμ.), 153-172.
- Καλαντζή-Αζίζι, Α., & Καραδήμας, Ε. (2003). Ένα πιλοτικό πρόγραμμα για ομαδική διαχείριση του φοιτητικού στρες: περιγραφή και προκαταρκτικά ευρήματα. *Ψυχολογία*, 10(2 & 3), 330-342.

- Kriner, L., & Waldron, B. (1988). Group counseling: a treatment for batterers. *Journal for Specialists in Group Work*, 13, 110-116.
- Le Bon, G. (1895). *La psychologie des foules*. Editions Alcan. [Νεότ. έκδ. 1981, Paris: Ed. P.U.F.]
- Lewin, K. (1947). Frontiers in group dynamics. *Human Relations*, 1, 2-38.
- Λουμπράνο-Κωτούλα, Κ., & Κόμη, Μ. (2006). *Η ομάδα, το σώμα και η ψυχοθεραπεία*. Αθήνα: Εκδόσεις Θυμάρι.
- Μαλικιώση-Λοΐζου, Μ. (1994). *Συμβουλευτική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ναυρίδης, Κ. (2005). *Ψυχολογία των Ομάδων. Κλινική Ψυχοδυναμική Προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Ντάβου, Μ. (2000). *Οι διεργασίες της σκέψης στην εποχή της πληροφορίας. Θέματα Γνωστικής Ψυχολογίας και Επικοινωνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Rogers, C. (1970). *On Encounter Groups*. Harper and Row. [Γαλλ. μετάφρ. 1973, *Les Groupes de rencontre*. Paris: Ed. Bordas.]
- Rosenbaum, M., & Patterson, K. (1995). Group Psychotherapy in Historical Perspective. In B. Bongar & L. Beutler (Eds.), *Comprehensive Textbook of Psychotherapy Theory and Practice*. Oxford Textbooks in Clinical Psychology, Oxford University Press.
- Wessel, I., & Mersch, P. P. (1994). A cognitive – behavioural group treatment for test anxious adolescents. *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal*, 7, 149-160.